

Tridesetletnica memoranduma in naše manjšinske pravice*

Janko
Jeri

Ob 30-letnici Memoranduma o soglasju, parafiranega v Londonu 5. oktobra 1954, je bilo, kolikor sem pač utegnil spremljati njegove odmeve po časnikarskih novicah v tržaškem in širšem italijanskem prostoru, kar precej napisanega, besed ne samo o pomenu tega svojevrstnega mednarodnega odgovora za Evropo, za bilateralne stike med Jugoslavijo in Italijo in seveda za sam Trst in njegovo današnjo funkcijo in perspektivo. Ob tem je bil govor tudi o komponenti, ki je zgodovinsko zarezana, zakoreninjena v tako imenovanem tržaškem vprašanju — položaju avtohtone slovenske narodne skupnosti na Tržaškem in v Italiji sploh.

V vsem tem so se prepletali pozitivni in negativni vidiki, če to tako povprek označim, kar je bilo seveda odvisno od splošne in strankarske usmerjenosti pripadnikov posameznih sil in njihovih privržencev do teh še vedno občutljivih in v marsičem tudi gordijskem klobčiču podobnih vprašanj, razpotij. Še vedno je bila, žal, močno navzoča naglavna »zavesna« ločnica — med nacionalističnimi (beri šovinističnimi) enostranskimi pogledi in med dejansko, danes tudi zgodovinsko dokazano resnico; skratka dejstvi, ki so jih še zlasti po letu 1954 že razčlenili (nemara niso še zajeli vse njene večplastnosti) za resnico vneti, pošteni italijanski kronisti (moje in mlajše generacije) polpreteklega in tudi novejšega obdobja. Postavili so na pravo mesto, strokovno obračunali z marsikatero še nedavno »nedotakljivo dogmo« v slogu, denimo, Attilia Tamara in njemu podobnih prirojevalcev resnice.

Kot znanstveni delavec, publicist, moram priznati, da sem bil kar precej presenečen, na mah celo »šokiran« zavoljo nekaterih povsem anahronističnih, medenasto patriotičnih vrednotenj in sodb, ki so stvarno v navkrižju z resnično genezo, ki je po letu 1945 privedla do tržaškega kompromisa pred tridesetimi leti, pa tudi le delno »predzgodovine« razmejitvenega in tržaškega vprašanja. Poizkušal bom

* Na povabilo pokrajinskega tajnika SSK (Slovenske skupnosti) sem imel namreč osrednje predavanje na to temo. Uvodno besedo pa je imel dr. Zorko Harej, ki je tudi odbornik za kulturo tržaške pokrajine. Srečanje je bilo na sedežu (polni dvorani) Slovenske skupnosti v Trstu 30. novembra 1984 (Ul. N. Machiavelli 22).

Srečanja se je udeležil tudi predsednik deželnega vodstva SSK dr. Rafko Dolhar in drugi vidni predstavniki SSK. Po obeh posegih se je razvil v sproščenem razpoloženju v marsičem strokovno poglobljeni razgovor (tudi s polemičnimi ostmi), v katerega so posegli med drugimi dr. Drago Štoka, deželni svetovalec Furlanije-Juljske krajine, dr. Šah, dr. Berce, pa pisatelj Boris Pahor, dr. Škrk, Samo Pahor in drugi.

zakoliti le nekatere silnice, pomembnejše dogodke in dejstva, saj bi se sicer zasedeli dolgo v noč.

Začel bom z enim izmed primerov; o tem, da je bilo dosti govora o »tradicionalnem, sekularnem« itelijanstvu Trsta, njegovi vlogi, pri čemer so prišle vnovič na dan celo zaudarjajoče naftalinske teze o »barbarskem, balkanskem neposrednem slovenskem zaledju Trsta, ki se začnja že nekaj kilometrov vstran od tržaškega mestnega središča, se pravi na slovenskih gmajnah. Omejil se bom le na nekaj ad hoc opomb: tako sem bral med drugim (to je dejal med drugim zelo avtoritativen govornik), da je bil Trst že od šestdesetih let minulega stoletja središče itelijanstva za vso Julijsko Benečijo. Ob tem sem se spomnil, da je, na primer, Nicoló Tommaseo (sicer po rodu iz našega Šibenika) ob zori italijanskega risorgimenta vrednotil Trst kot »dragocen člen zaupanja med raznimi narodi« (v svojih izvajanjih nisem neposredno citiral virov in tega tudi zdaj nisem spremenil, kar želim posebej poudariti, da ne bo kakih nesporazumov!). Ko pa so se prepordna izročila izrodila v samozadovoljen narcisoiden nacionalizem, šovinizem, ni videl na primer liberalno usmerjeni italijanski pisec izza prve svetovne vojne Piero Gobetti v Trstu ničesar drugega kot »mednarodno okolje, kjer se sicer srečujejo tri kulture, ne da bi pri tem ustvarjale novo, marveč porajajo le bolezensko razpoloženje nemira.« Scipio Slataper, ki mu ne gre odrekati italijanske domovinske privrženosti, je odkril rojstvo »posebnega tržaškega itelijanstva« med vrečo rožičev in vrečo kave ter je to razklanost, to »dvojno dušo« Trsta ponazoril s sodbo, da skušata, trgovska in italijanska narava druga drugo uničiti, vendar Trst ne more nobene izmed njiju zadušiti. Vse, kar je nujno trgovini, je namreč nasilje nad itelijanstvom in obratno. Simbolično in leposlovno povedano, vendar je slej ko prej to osrednji konflikt, ki je med drugim še posebno značilen za vso tržaško zgodovino.

In Slovenci? Ker domala že štirinajst stoletij daljšamo korenine na tem stisnjemem prostoru, toliko sunkom in burjam izpostavljenemu koščku zemlje med Alpami, Panonijo in Adrijo, na tem pomembnem križišču mednarodnih poti, na pragu in prek praga ljubljanskih vrat, ko so nas včasih bolj, včasih manj dušeče oklepale, stiskale germansko-romanske klešče. Tako nas je med drugim še ta občutljivi (tudi eksplozivno) nevarni geopolitični položaj prisiljeval, da smo se kot neposredno prizadeti zavoljo lastne kože in usode (odvisno pač od danih splošnih razmer in naših subjektivnih duhovnih in materialnih možnosti in moči) POSEGALI V RAZVOJ TRSTA, tega okna v svet (tudi danes to velja) neposrednega slovenskega, jugoslovanskega in širšega podonavskega zaledja.

Skratka: hoteli ali ne, smo Slovenci s Trstom tesno, intimno, usodno povezani. Ne le zaradi tega, ker je terezijansko-habsburški pomorsko-trgovski emporij zrastel na nekdanjih slovenskih vrtovih in poljih in ker so z žulji naših pradedov zgradili precej nekdanjega tržaškega kozmopolitskega blišča. Trst je bil še pred 65. leti največje slovensko urbanizirano središče (v njem je takrat živelo več Slovencev kot v Ljubljani), tod pa je še danes močna kulturno in gospodarsko razve-

jana slovenska narodna skupnost. Naposled še vedno velja dilema: KOT V PRETEKLOSTI TUDI DANES NI ZA TRST DRUGE ALTERNATIVE: ali zares omikano, medsebojno tvorno sožitje ali pa sejanje narodnostnega sovraštva in temu sledeči spopadi. Tu navzoči profesor Aleš Lokar je prav tisti dan v pismu tržaškemu županu to kleno označil, ko je zapisal, da edina stvar, ki je Trst v sedanjem trenutku ne potrebuje, a to je spopad med etničnimi skupinami!

Dovolite le še pristavek: glavni italijanski izvedenec za »julijska vprašanja« pokojni Carlo Schiffrer je v enem izmed svojih zapisov meritorno ugotovil, »da ni bil Trst tisti, ki si je pridobil zaledje, ampak nasprotno — zaledje je v določenem trenutku razvoja ustvarilo pristanišče.« Dokler se torej ne bodo spremenila, upoštevala ta dejstva, pač ne bo presahnilo slovensko zanimanje za vlogo in poslanstvo tega mesta, ki ga je tako izdatno, kakor sem že omenil, natopil tudi naš, slovenski znoj. Samo ena možnost je, je simbolično pojasnjeval doyen slovenske in jugoslovanske diplomacije pokojni Aleš Bebler, ko je na *mirovni konferenci v Parizu leta 1946 utemeljeval osnutek meje med Jugoslavijo in predlaganim Svobodnim tržaškim ozemljem (STO)* in dejal: Kolikor se želi napraviti Trst neodvisen od jugoslovanskega zaledja, obstojata le dve možnosti — ali se Trst preseli tja, kjer so Benetke ali pa se Jugoslavija odmakne za nekaj sto kilometrov od Trsta.

Toda bodi dovolj dokazov (citiram po spominu), da so tudi italijanski znanstveni delavci kot citirani Schiffrer, pa Cusin, Miccoli, Pacor, Apih, Fogar in še drugi marsikaj pogumno in predvsem dokazano postavili na pravo mesto ne le za sedaj, marveč tem odprli tudi širša obzorja za prihodnost. Šele nedavno pa sem dobil v roke knjigo nekega Giorgia Bevilacqua (izšla je gotovo naklepno prav letos oktobra za obletnico Memoranduma), v kateri kar mrgoli vsakršnih netočnosti, podtikanj, polresnic, iztrganih in svojemu namenu in okusu prikrojjenih citatov (zavoljo »zunanje« strokovne objektivnosti) ter podobnega. Dobesedno sem se zgrozil nad to »mešanico« in bil sem več kot prese-nečen, da lahko tak, imenujmo ga kar s pravim imenom, protislovenski in protijugoslovanski pamflet, izide ne glede na vse — po tridesetih letih sklenitve tržaškega dogovora, doseženega tudi s tolikšnimi žrtvami. Kaka hipokrizija! Vse naj bi bilo na »solidnih pravnih in zgodovinskih temeljih«, kakor je na prvi strani tednika Liste za Trst oznanil njen ideolog in lider Manlio Cecovini. Sklenil pa je svoj članek, seveda na prvi strani, da bo to pisanje prispevalo k »civiliziranemu in miroljubnemu sožitju«. Ni vredno izgubljeni besed, če vse to ne bi imelo globjega ozadja — to pa je potisniti avtohtono slovensko prebivalstvo v geto narodnostne neenakopravnosti, inferiornosti. Opravičiti s tem tudi sedanje restrikcije, razlikovanje za nazaj in kar je še pomembnejše za naprej in to prav v tem času, ko naj bi se vendarle po tolikšnem, večdesetletno trajajočem odlašanju nekaj začelo sramežljivo premikati v prid celostne (v navadi je reči globalne) pravne posebne zaščite slovenske manjšine v tržaški, goriški in videmski pokrajini na rezistenci temelječe italijanske republike.

Pa se vrnimo k naši osrednji temi Memorandumu. Teza o »nepravični, celo groteskni meji« (tega ni napisal nemara Bevilacqua), ampak je bilo izrečeno na glavnem tržaškem trgu, ima DVE STRANI: razmejitev, ki jo je določila mirovna pogodba z Italijo (uveljavljena je bila 15. septembra 1947), pač ni upravičila naših slovenskih in jugoslovanskih pričakovanj. Nasprotno! Pomenila pa je vendarle priključitev večjega dela Slovenske Primorske in hrvatske Istre k matični domovini in te združitve, kakor je zapisal Aleš Bebler pred sedmimi leti, nam niso prinesli drugi, zunanje sile za mizo mirovnih konferenc. Slednje so samo potrdile (tako Bebler), kar smo že uresničili v življenju. Združitve je bila torej delo naših rok, plod naših lastnih žrtev, krvi, ki smo jo sami prelili za zasluženo deželo od Snežnika do Soče in prek nje. Novo, pravičnejšo mejo so na zemljevide zarisali diplomati tam, kjer smo jo zarisali mi s svojimi grobovi. Z našim bojem, z našo vseljidsko vstajo smo tudi prispevali največji možni delež k zmagi zaveznikov. Svoj cilj smo torej dosegli z našo voljo in z našimi žrtvami.

Naj dodam, da je to bila le delna uresničitev stoletne težnje slovenskega naroda po združenju Sloveniji, kar je bilo zapisano v programu Osvobodilne fronte. Skupna zmaga na strani skupnih zaveznikov je dejansko podrla mejo, ki jo je nam v živo meso zasekala vsiljena rapalska pogodba po prvi svetovni vojni in kar so upoštevali AVNOJSKI sklepi, kateri 41. obletnico smo prav včeraj proslavljali v matični deželi.

Če upoštevamo še mednarodne razsežnosti, je treba zabeležiti, da so pogajanja za sklenitev mirovne pogodbe potekala že v ozračju hladne vojne. Stopnjujoča se blokavska razklanost je v nekaterih situacijah spremenila Trst v krizno vozlišče, še posebej v prvih povojnih letih. C. Schiffrer je menil in to upravičeno, ko je povzel sodbo, da je v letih 1945—48 »zgodovina šla prek Trsta«.

Z uveljavitvijo mirovne pogodbe je pravno nastalo tudi STO in je italijanska vrhovnost (suverenost) na tem območju ugasnila. Nadaljevala pa se je vojaška uprava (angloameriška v coni A in jugoslovanska v coni B STO) na tem območju, dokler se ne bi sporazumeli o imenovanju guvernerja STO. V tem okviru se lahko omejim le na nekatere značilnejše odlomke iz razpleta od leta 1947 do 1954. Farsa okoli imenovanja guvernerja je bila dokaj nedvoumna ponazoritev takratnega splošnega ozračja med velesilami, kakor je to bil primer z Belgijcem Buisseretom, ki ga je kot guvernerskega kandidata predložila Francija, a so se ga na to zahodne velesile odrekle, ko je v njegovo imenovanje privolila Sovjetska zveza. Spričo takih razmer so ostale določbe, o katerih so se šele pred nekaj meseci tako težko dogovorili in ki naj bi sestavljale pravno in siceršnje okostje ureditve tega sporazumno nevtraliziranega območja, zgolj črke na papirju; zadeva, denimo, morda načelno-teoretičnega pomena, a brez kakršne koli praktične, operativne veljave.

Angloameričani so se namreč brez omahovanja že od vsega začetka odločili stopnjevati načrtno politiko vedno ožjega povezovanja cone A STO z Italijo, o čemer med drugim pričajo marčni dogovori leta 1948 med angloameriško vojaško upravo (ZVU) in italijansko vlado, ki so pomenili z dodatnimi sporazumi v poznejših mesecih integralno vklju-

čitev cone A oziroma Trsta v italijansko gospodarstvo. Od začetka leta 1948, vrednoti francoski strokovnjak Jacques Leprette, je politika ZVU težila za tem, da prepusti italijanskim oblastem najpomembnejši del lokalne administracije in zagotovi Rimu pobudo na ekonomskem področju. Politično pa je to pomenila izjava treh zahodnih velesil (G. Bidault jo je razkril v Torinu 20. marca 1948) »o nujnosti vrnitve celotnega STO pod italijansko suverenost«, kar je bila izrazito psihološka, predvsem predvolilna poteza (splošne volitve v Italiji aprila leta 1948), ki pravno in sicer ni mogla ničesar spremeniti na STO. Britanski zunanji minister in poznejši premier A. Eden je menil, da tristranska deklaracija »pravno ni pomenila mnogo, ker je sleherna revizija terjala privolitev SZ, ki pa na to ni bila pripravljena.« Izjava pravi, naj še ta vidik nekoliko preciziram, da je treba STO VNOVIČ POSTAVITI POD ITALIJANSKO SUVERENOST, pri čemer je odločilno pomemben izraz »vnovič«, kar tudi med drugim demantira poznejše mednarodnopravne konstrukcije (na primer tržaškega rektorja E. Cammarate) o nekakšni »neugasli, nepretrgani italijanski suverenosti« nad tem območjem, kar po njegovem ni spremenila tudi mirovna pogodba, ki pa je glede tega, kakor smo videli, povsem izrecna in nedvoumna.

Brez delnega opisa teh »korenin« ni mogoče doumeti in razumeti vse zapletenosti in težavnosti bilateralnih in multilateralnih pogajanj za sporazumno rešitev vprašanja STO, do katerih je prišlo predvsem po letu 1950. V tem res fragmentarnem prerezu pa moram posebej opozoriti na dejstvo, ko je 28. junija 1948 KOMINFORM sprejel »Resolucijo o stanju v KP Jugoslavije«, kar je pomenilo začetek nezaslišane gonje proti Jugoslaviji ob vsestranskem političnem, gospodarskem in vojaškem pritisku. Tudi pri vas, v Trstu, je usodno odjeknila kot zgodovinska prelomnica. Toda preteklo je precej časa, da je postalo stališče zahodnih velesil prožnejše do Jugoslavije spriču njenega odločnega odpora izrednemu pritisku stalinističnega birokratsko-vojaškega stroja. Značilna so bila za vaše območje poročila, ki jih je pošiljal poveljnik angloameriške cone general T. Airey Varnostnemu svetu OZN zavoljo standardne sklepne ugotovitve, »da je treba vrniti STO (tu je mislil na celotno območje — op. predavatelja) Italiji«. Šele v svojem zadnjem poročilu za leto 1950 je dodal k svojemu stalnemu mnenju, da je treba rešiti tržaško vprašanje v okviru tristranskega predloga z dne 20. marca 1948, še frazo, »da bi bilo mogoče to rešitev najboljše doseči s sporazumom med Jugoslavijo in Italijo.«

Vse to se je uveljavilo pri razvozlavanju tržaškega vozla. Povsem parcialen pregled bi bil takle: po uvodnih sondiranjih je prišlo do izmenjave mnenj, med drugim razgovori Ristić-Meli Lupi di Soragna, Brilej — Galaratti-Scotti, pa Bebler-Guidotti ob še drugih bolj ali manj uradnih poizkusih. Jugoslovansko stališče, če ga povzamem po spominu, je bila rešitev na temelju ozemelskega statusa quo; morebitne jugoslovanske koncesije v coni B bi bile mogoče le ob povsem enakovrednih kompenzacijah v jugoslovanski prid v coni A. Nič se ni premaknilo. Vmesno je Italija še predlagala plebiscit, mi pa kondominij, vendar do kake stvarnejše podlage za sporazum ni prišlo, saj so bili na italijanski strani pripravljene pogajati se le o coni B, ker so menili, »da imajo cono A s Trstom že tako v žepu«.

Do zaostritve je prišlo, ko se je rimska vlada (takratni demokršćanski predsednik vlade G. Pella) odločila za koncentracijo svojih čet vzdolž meje s STO in Jugoslavijo, na kar je naša država ustrezno vojaško in politično odgovorila. Po majski krizi leta 1945 je to vnovič povzročilo resno napetost na tem območju. Upoštevati pa je treba nov, pomemben element: 8. oktobra 1953 sta britanska in ameriška vlada uradno sporočili, da nista več pripravljeni biti odgovorni za upravo v coni A in da sta se za to odločili ukiniti vojaško upravo, umakniti svoje oborožene sile in prepustiti upravo v coni A Italiji na dan, ki ga bosta še določili. Negativni del igre je bil s tem sklenjen.

Razplet po tej enostranski odločitvi je bil naporen in dokaj buren, vendar so naposled prevladala treznejša stališča. Prizadeti državi sta umaknili čete z meje, vsi zainteresirani pa so se odločili za pogajanja. Po ameriškem in britanskem posredovanju je prišlo do dvotirnih razgovorov, najprej z Jugoslavijo, nato z Italijo. Podrobnosti ne bi navajal: Jugoslavija je zavrnila vse, kar bi poslabšalo dotedanje stanje. Predvsem pa je izrecno pomembno za našo današnjo temo, da si je Jugoslavija zelo prizadevala, da bi zagotovila res učinkovito in resnično narodnostno zaščito za slovenski živelj, ki bi tudi s to rešitvijo ostal zunaj meja matične države. Skušali smo doseči nekakšno »izredno avtonomijo,« je med drugim pojasnjeval Edvard Kardelj na razširjeni seji SZDL Slovenije (6. avgusta 1954 v Ljubljani), »ampak to je v sporazumu samo nakazano, daje pa (tu je E. Kardelj očitno mislil na Posebni statut) našim ljudem možnost boja za avtonomijo. Mi smo od vsega začetka vztrajali pri avtonomiji (nadaljujem citat E. Kardelja), toda pozneje smo popustili, kajti očitno je postalo, da Italijani tu ne bodo hoteli iti dalje v koncesijah.«

Nekaj je namreč potrebno še posebej poudariti: kolikor mi je znano, je jugoslovanska stran vselej vztrajala, ko je šlo za usodo nekdanjega STO, da je nujno čim popolneje narodnostno zavarovati Slovence. Enako je bilo pri pripravljanju osimskih sporazumov, vendar je to že prek naše današnje teme. Memoranduma o soglasju, sklenjenega 5. okt. 1954, ne bi posebej razčlenjeval, razen Posebnega statuta, a o tem nekoliko pozneje. Citiral bi spet oceno Aleša Beblerja (8. oktobra 1954): »Mi smo začeli s STO, se pravi ozemljem, ki je zajemalo obe coni, se pravi z obstojem zemlja, ki je bilo zunaj meja Jugoslavije in katerega usoda ni bila zagotovljena. Nenehno je obstajala nevarnost, da se ozemeljski spor rešuje na način, da se razpravlja le o coni B in da bi bilo treba njo deliti. Da je bila ta nevarnost resna, je pokazala izjava 8. oktobra 1953, ko smo sicer cono B ohranili, vendar se je želel spor prenesti na to cono in ustvariti gotovo dejstvo, po katerem ne bi imeli možnosti dobiti mednarodnega priznanja za cono B.«

Ozemeljska rešitev ni bila gola razdelitev po Morganovi črti iz leta 1945 (modifikacija mejne črte v korist Jugoslavije) in je pomenila *novo* (podčrtal predavatelj) mejo (razmejitev) med obema državama. Še nekaj bi pristavil: v letih 1954 pa vse do podpisa osimskih sporazumov leta 1975 je bilo kar precej politično in pravno-strokovnih duelov o »pravni naravi« londonskega dogovora. Po Shakespearu »Mnogo hrupa za nič«: sporazum iz leta 1954 se je nemara zavoljo svoje oblike zdel komu

»začasen«, v resnici pa je bil dokončen. Tega so se zavedali vsi (tudi na italijanski strani), ki so se o njem pogajali.

In zdaj k bistvu stvari: odstranitev »tržaške hipoteke« je pomenila globoko in trajno zarezano ločnico v odnosih med dvema jadranskima sosedama; v stikih, ki so bili še v ne tako oddaljeni preteklosti tako mučno in hudo obremenjeni s šovinizmom, imperializmom ob brutalnem zatiranju (kulturni genocid) Slovencev v Primorju med obema vojnama. Naj mi bo dopuščeno ponoviti misel, da je tržaški sporazum pred tridesetimi leti prispeval k dobremu sosedstvu in da se zasnova odprte meje ni rodila, nemara iz kakega političnega voluntarizma in pragmatizma, ampak iz izvirnega teoretičnega spoznanja, da lahko to v danih okoliščinah premosti prepad med neposrednim zaledjem na eni in mesti na drugi strani. Sleherni poizkus izolacije, hermetizma pa pomeni in bo pomenil tudi v prihodnosti neprecenljivo politično (da o moralnih, etičnih aspektih sploh ne govorimo), škodo za vse prizadete in še zlasti za manjšini, ker načenja naše, že v praksi preverjeno stališče o enotnem slovenskem kulturnem prostoru in krha vezi med matico in njenimi rojaki, ki so ostali zunaj meja matične domovine, ki je ena in nedeljiva.

Dovolite, da zdaj preidem na Posebni statut, ki je bil podpisan bilateralni sporazum med Italijo in Jugoslavijo. Zaščitil naj bi jugoslovansko (slovensko) manjšino na italijanski strani in italijansko pri nas. Dodan je bil kot Priloga II k Memorandumu o soglasju. Uvodoma nekaj splošnih interpretacij: Posebni statut je bil prvi mednarodni instrument, ki je sicer na omejenem območju celoviteje uredil posebno zaščito slovenske narodne manjšine (statut sicer tekstualno govori o »pripadnikih jugoslovanske etnične skupine«, pri čemer pa je očitno mišljena slovenska narodnostna skupnost), ki je prišla s tem dogovorom vnovič pod Italijo. Naj hkrati že tudi poudarim oceno strokovnjaka za mednarodno pravo E. Petriča, da je Posebni statut tudi po uveljavitvi osimskega sporazuma in ko še ni s posebnim zakonom ali zakoni urejeno varstvo slovenske manjšine v Italiji, pomemben ne le kot predmet zgodovine, temveč kot zavezujoči minimum (na kar je vredno še posebej opozoriti) manjšinskih pravic. Sklicevanje v 1. členu na Splošno deklaracijo o pravicah človeka, ki jo je sprejela Generalna skupščina ZN 10. decembra 1948, pa pomeni prvo mednarodno-pravno uveljavitev njenih načel. Nadaljeval bom z delnim opisom posameznih členov, pri čemer bom v glavnem uporabil razlage in komentarje, ki sva jih napisala skupaj z akademikom G. Kušejem in že omenjene interpretacije E. Petriča, kar velja za celotni »manjšinski del« tega predavanja in zavoľjo tega posameznih avtorjev ne bom več navajal.

2. člen Posebnega statuta (v nadaljevanju statuta) zagotavlja, da bodo pripadniki obeh manjšinskih skupnosti uživali enake pravice in enako obravnavanje kot drugi prebivalci. Ta enakopravnost je še posebej opredeljena kot enakopravnost pri uživanju državljanskih in političnih pravic, enakopravnost pri pridobivanju in opravljanju javnih služb, funkcij, poklicev in časti, pri čemer je posebej poudarjeno, da mora prizadeti upravi voditi načelo, da omogočita manjšinski etnični skupnosti, da bo ustrezno zastopana na upravnih položajih, zlasti na področjih, kakor so šolska nadzorništva, kjer so interesi prebivalcev še posebno

prizadeti. To določilo presega zagotovilo splošne enakopravnosti pri dostopu do javnih in upravnih služb. Z njim je kot prvina enakopravnosti zagotovljena ustrezna, poštena zastopanost manjšine, ki sta jo pogodbenici zavezani omogočiti.

3. člen prepoveduje sleherno netenje narodnostnega ali rasnega sovraštva in terja kaznovanje slehernega takega dejanja. To določbo razlagajo, da implicite prepoveduje tudi delovanje takih organizacij, ki spodbujajo ali kakorkoli omogočajo netenje narodnostne svaje.

4. člen zagotavlja, da bosta zaščitena etnična narava in kulturni razvoj obeh manjšinskih narodnih skupin na njunem naseljitvenem območju. Če smiselno povežemo oba prej omenjena člena, je utemeljena ugotovitev, da ni dopustna dejavnost, ki bi ogrožala etnično naravo skupin, ki sta zavarovani in je mogoče torej iz tega izluščiti, da ni dopustno tudi povzročanje ali podpora asimilacije, narodnostnega odtujevanja. Posebej je v tem členu omenjena pravica do lastnega tiska v materinem jeziku, dalje svobodno delovanje njunih prosvetnih, kulturnih, družbenih in športnih organizacij, ki sta jih pogodbenici dolžni enako obravnavati zlasti glede uporabe javnih poslopij, radia, dostopa do sredstev javnih skladov kot enake organizacije večine (večinskega naroda). Podrobno je statut uredil vprašanje šolstva v materinem jeziku. Določeno je, da morajo biti manjšinske šole v vseh krajih, kjer živi manjšina in ni določen nikakršen številčni cenzus za obstoj in delovanje manjšinskih šol, če se omejimo na nekatere poglobitve vidike.

5. člen rešuje jezikovno vprašanje in pomeni nadrobnejšo določitev pojma o enakem ravnanju na področju uporabe jezika, postavljenega v okvir splošnega načela enakosti. V sklop manjšinskih jezikovnih pravic sodi tudi priznanje krajevnih imen in ustreznih označitev lokalnih oblastev, javnih uradov in služb v jeziku manjšine. Glede teh pravic omenjeni člen določa, da bodo v tistih enotah tržaške občine in v drugih občinah na območju, kjer žive pripadniki slovenske narodnostne skupnosti oziroma njen »znaten del« (najmanj četrtnina), napisali na javnih ustanovah ter imena krajev in ulic dvojezični.

Ob tem naj opozorim, da na jugoslovanski strani nismo nikoli omejevali te pravice s to, po mojem mnenju v sedanjem času povsem anahronistično (»četrtninsko«) klavzulo. Dodal bi še to, da se zdi, da so imeli sestavljalci tega besedila pred očmi oziroma so upoštevali etnično ravnovesje na memorandumskem območju na podlagi rezultatov popisa prebivalstva iz leta 1910, pa tudi na primer cenitve angloameriške vojaške uprave v coni A bivšega STO, ki je sodila, da živi v njeni coni 63 tisoč Slovencev. Popisi po letu 1954 (leta 1961 in 71 na tržaškem območju) namreč ne vzdržijo kritične strokovne presoje. Tudi sam sem na primer podrobneje razčlenil popis leta 1961 in takrat sklepno ugotovil, da je za objektivno narodnostno anketo nujna izpolnitev vsaj treh temeljnih pogojev: 1. ustvaritev takih splošnih razmer na anketiranem območju, da pripadnik manjšine ne bo čutil niti najmanjše bojazni ali nelagodnosti, če se bo posredno ali neposredno označil za člana manjšinske skupnosti; 2. ustrezna metoda popisa, s katero se mora predvsem strinjati prizadeta manjšina in 3. integralna, enakopravna soudeležba kvalificiranih predstavnikov manjšine v vseh fazah popisovalnega postopka.

V primeru prej omenjenega popisa na Tržaškem leta 1961 ni bil vsebinsko, niti stvarno izpolnjen niti eden izmed omenjenih elementov in zategadelj rezultatom tako izvedene ankete ni mogoče pripisovati vrednosti niti docela približnega kazalca narodnostnega ravnovesja na anketiranem območju. Za jezikovno anketo deset let pozneje (1971) velja isto. Sicer pa so našteli še 876 Slovencev manj kot leta 1961, in sicer 24.707 oseb, »ki pripadajo slovenski jezikovni skupini«.

Ob tem se ne morem ustavljati pri vprašanju intenzivnosti narodnostno odtujevalnega, asimilacijskega procesa v povojnem obdobju in še posebej po letu 1954. To bi bila pač posebna in obsežna tema. Dodal bi samo, da vsi protislovensko usmerjeni krogi na čelu s Cecovinijem in njegovim pravno-zgodovinskim ekspertom Bevilacqua spet terjajo številko, po kateri naj bi potlej »uravnavali« in dozirali stopnjo zaščite. Od tega, preštevanja namreč, je odstopila celo rimska vlada med popisom leta 1981, čeprav je to predlagala »italijanska večina« v Cassandrovi komisiji.

6. člen statuta je namenjen gospodarskemu razvoju manjšine. Obžalovati je, da njegovo besedilo ne gre prek načelne programske narave in je zato vsebinsko nedoločno. Kljub vsem pomanjkljivostim pa je bil Posebni statut dokument, če končam ta zgolj fragmentarni pregled njegovih določb, ki je obsegal relativno razvejan katalog posebnih manjšinskih pravic, katerih dejansko, polno in pošteno izvajanje bi na mnogih področjih življenja manjšini lahko zagotovilo dejansko enakopravnost v primerjavi z »večinskim« narodom. Do kod je segla praksa, pa ste sami najbolj občutili in še občutite na lastni koži in ne bi ponavljal številnih utemeljenih kritičnih pripomb, izrečenih ali zapisanih ob 30. obletnici londonskega memoranduma. Omejil bi se na opombo, da je bil na italijanski strani statut le delno in pomanjkljivo uresničen, medtem ko smo na naši strani (tu ne bi rad olepševal nekaterih napak) nekatere norme v pozitivnem smislu preseгли.

Še nekaj besed o manjšinskem položaju po osimskem sporazumu, ki je začel veljati po obojestranski ratifikaciji (1977). Kakšen je torej zdaj mednarodnopravni položaj Slovencev v Italiji? Osmi člen osimskega sporazuma je izrecen: ko bo prenehal veljati Posebni statut, se vsaka stranka pogodbenica zavezuje, da bo obdržala v veljavi notranje ukrepe, ki jih je že sprejela za uveljavitev Posebnega statuta in da bo zagotovila v okviru svojega notranjega prava, da se bo ohranila ta raven, to posebej poudarjam, zaščite pripadnikov manjšine, kot je bila predvidena z določili Posebnega statuta. Sklep iz tega je jasen: konkretna vsebina določil Posebnega statuta iz leta 1954 je torej potrjena, sprejeta je kot tisti pravni in dejanski minimum zaščite, ki ga bosta obe pogodbenici uresničevali v okviru svojega notranjega prava. Svojo privrženost načelu »maksimalne možne zaščite državljanov, pripadnikov manjšin«, kot to navaja preambula osimskega sporazuma, pač ni mogoče razlagati restriktivno, kot to danes nekateri poizkušajo, ampak prav nasprotno! Se pravi v smeri preseganja minimuma, ki ga je določal Posebni statut. Torej zaščito naj bi širili v skladu s temeljnim načelom stvarne, dejanske enakopravnosti in seveda v soglasju z zahtevami, pobudami prizadete manjšine. Še en pristavek: na italijanski strani

dokaj poudarjeno ponavljajo, da je zakonska zaščita Slovencev v Italiji njihova notranja zadeva, njihova notranja pravna obveznost in da je torej obravnavanje italijanske manjšine pri nas in slovenske v Italiji s tem »deinternacionalizirano«. Stališče naše pravne doktrine pa je drugačno: ni mogoče namreč odstopiti od načelnega stališča, da je obveznost celostne (globalne) zaščite slovenske manjšine mednarodnopravna obveznost Italije. Jugoslovanska interpretacija narave manjšinske zaščite v osimskem sporazumu je vsebovana v ekspoziciji takratnega sekretarja za zunanje zadeve Miloša Minića v skupščini SFRJ (oktobra 1976), in to posebej v argumentih: »Dejstvo, da bo vsaka od obeh držav pri opravljanju suverenosti uresničevala te ukrepe avtonomno, je po našem mnenju povsem naravno. Obveznost glede njihovega uresničevanja pa je nedvomno mednarodnopravna obveznost obeh držav.« Naj dodam še dve mnenji iz SR Slovenije: na primer izjavo predsednika CK ZKS Andreja Marinca letos marca prav v Trstu, ko je dejal: »Mi razumemo, da bo Italija enovito rešila problem (tu je mislil na zaščito vseh pripadnikov slovenske manjšine v Italiji) najmanj na stopnji zaščite, kakor je bila formulirana v londonskem memorandumu.« Član Predsedstva CK ZKJ Mitja Ribičič pa je v svojem programskem govoru na proslavi italijanske unije na Reki opozoril: »Osimski sporazumi so politično zelo pomemben dokument, lahko pa postanejo formalnost, če Jugoslavija in Italija ne bosta pokazali več interesa za njihovo uveljavljanje. Slovenska manjšina v Italiji in italijanska narodnost pri nas pa bi morali v okviru tega nenehno pritiskati, da obe državi v celoti izpolnjujeta te sporazume kot skupni interes in skupno obveznost.«

Za sklep pa odlomek iz mojega publicističnega zapisa od septembra letos: od VII. stoletja naprej uspešno gradimo (z ramo ob rami z našimi zamejci) narodne okope. In iz te neusahljive reke mogočne, vendar tudi vsak dan na novo občutene identitete, ne bomo nikoli izstopili. Nikoli. Niti danes, niti jutri; niti mi, niti naši otroci. Ostali bomo do konca zvesti sami sebi, pa tudi preizkušenim prijateljem — zamejskim rojakom in pa tistim demokratično mislečim Italijanom, od katerih nas loči sosedski plot. Vse to z enim samim pogojem — da nas bodo upoštevali, spoštovali enakovredno, pošteno, brez skritih »zadnjih namenov«. Slovenski narod ima namreč dvoje trajnih, življenjskih interesov: prvič, nadaljnji razvoj v NOB tako težko pridobljene suverene slovenske republike v bratski skupnosti (načela AVNOJ) z drugimi jugoslovanskimi narodi in drugič, da na svojih mejah podre zanikrne šovinistične in podobne zapore ob zagotovitvi dejanske polnokrvne enakopravnosti Slovencev v zamejstvu, kar je v trajno korist obeh narodov, narodnosti in držav.

Poizkušal sem, spoštovani rojaki, resda fragmentarno, kar vnovič poudarjam, skicirati temo, ki je bila predmet današnjega srečanja. Zahvaljujem se za prijazno vabilo in gostoljubnost. Prepričan sem, da bomo imeli še kdaj priložnost, da nemara podrobneje razčlenimo vidike, ki sem jih le nakazal ali katere v tem okviru nisem obravnaval.